

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА

ПАСТУШЕНКО АНДРІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 94(261)«15/16» : 341.362.1

**АНГЛІЙСЬКЕ КАПЕРСТВО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI
СТОЛІТТЯ: СТРУКТУРИ ПОВСЯКДЕННЯ**

Спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Харків – 2012

Уважно прочитав
дисертацію
с Николаевичем
и приношу
от автора
16.III.2012

Дисертацію рукопис.

Робота виконано на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
СОРОЧАН Сергій Борисович,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, завідувач кафедри історії
стародавнього світу та середніх віків.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Лиман Сергій Іванович,
Харківська державна академія культури,
професор кафедри музеєзнавства
і пам'яткознавства;

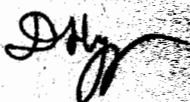
кандидат історичних наук
Губарев Віктор Кирилович,
Донецький національний технічний університет,
доцент кафедри історії і права.

Захист відбудеться 6 квітня 2012 о 15.00 на засіданні спеціалізованої
вченої ради Д 64.051.10 в Харківському національному університеті імені
В. Н. Каразіна за адресою: м. Харків, майдан Свободи, 4, ауд. V – 58.

З дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій бібліотеці
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою:
м. Харків, майдан Свободи, 4.

Автореферат розіслано « 5 » березня 2012.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Д. В. Журавльов

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність. Друга половина XVI ст. відзначена помітними змінами у розвитку Англії. Англійці активно освоювали атлантичний простір. Уперше було здійснено спроби заснувати англійську колонію в Америці. Розширювалися кордони зовнішньої торгівлі й обміну. Усе це супроводжувалося «боями за Атлантику» з колоніальними державами – Іспанією і Португалією. Ця боротьба була спричинена не тільки економічними, але й релігійними мотивами, пов'язаними з Реформацією і відлученням англійців від Католицької Церкви.

Капери були головними учасниками морської війни з Іспанією, релігійних зіткнень в Америці, перших англійських географічних досліджень і колонізації Нового Світу.

Вивчення структур повсякдення англійських каперів дозволить виявити приховані імперативи, що впливали не тільки на цю соціальну групу, але й, через неї, на всі вищезгадані процеси всесвітньої історії.

Сьогодні у фаховій літературі дослідники тільки починають звертатися до проблем, пов'язаних із морською субкультурою Англії XVI ст., намагаючись зрозуміти «безіменних» людей, що ходили під вітрилами у грабіжницькі, торгові й дослідницькі експедиції. Тому саме зараз виникає необхідність комплексного аналізу окремих морських груп.

Зв'язок роботи з науковими темами. Дисертаційну роботу виконано на кафедрі історії стародавнього світу і середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за комплексною науковою темою «Економіка, суспільні рухи й ідеологія в європейських країнах у період переходу від феодалізму до капіталізму» № 77874567.

Об'єктом дослідження є історія каперства часів правління Єлизавети I Тюдор (1558–1603 рр.), а **предметом** – повсякденне життя англійських каперів.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1562–1604 рр., відзначені змінами в зовнішній політиці Англії, початком колоніальної експансії, переоцінками релігійних позицій. Звернувшись саме до такої «переломної» епохи, можна чіткіше уявити еволюцію в розвитку структур повсякдення англійських каперів. Нижня хронологічна межа обумовлена початком агресивних експедицій англійців у західну Атлантику (плавання Джона Хокінса, який вже у 1564 р. мав підстави для репресальної акції), верхня дата – часом закінчення англо-іспанської війни і пов'язаним із цим

зниженням каперської активності, а також ідеологічними переоцінками у англійському суспільстві, зумовленими зміною королівської династії і, як наслідок, новими зовнішньополітичними орієнтирами Англії.

Географічні рамки дослідження акцентовані на західній, південній і центральній Атлантиці – регіонах, які часто відвідували капери у другій половині XVI ст. Саме тут структури повсякдення могли динамічніше змінюватися під впливом кроскультурних контактів. При тому що плавання англійців у Тихому океані були вкрай рідкими.

Мета дисертаційної роботи: крізь структури повсякдення, в їх статистиці й динаміці, виявити імперативи субкультури англійських каперів другої половини XVI ст.

Для досягнення поставленої мети визначені такі **завдання**:

- з'ясувати рівень достовірності джерел за темою дослідження;
- проаналізувати стан наукового розроблення проблеми;
- визначити коректні дефініції предмета дослідження;
- дослідити матеріальний уклад каперів на його подієвому й структурному рівнях (організацію експедицій, мореплавство, військову справу, здобич, побутове середовище);
- відтворити деякі категорії картини світу англійських каперів (сприйняття часу й простору, жаргон, міжособистісні стосунки, релігійні уявлення);
- узагальнивши результати щодо просторово-часових та інших структур, цілісно уявити субкультуру каперів з деякими її імперативами, виявивши моральне і психологічне обличчя англійського каперства.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому вперше:

- комплексно проаналізовані структури повсякдення англійських каперів (матеріальний уклад і картина світу); надана оцінка деяким категоріям картини світу каперів (час і простір, міжособистісні стосунки);
- виявлено деякі імперативи субкультури каперів, знайдені у моральному й психологічному обличчі каперства (комплексі емоцій, психологічних станів і моральних принципів);
- з'ясовано, що капери становили значний відсоток від міського населення й розглянуто причини цього явища (ідеологічні, економічні й соціальні мотиви);
- проаналізовані імена каперських кораблів, що дозволило уявити символізм і заботони у картині світу каперів, розкрити семантику навіонімів як символів;

- розглянуто прийоми передачі інформації, розвідка каперів;
- надана характеристика каперській еліті як групі, що мала особливі моральні установки, соціальне положення, іноді особливе дозвілля; охарактеризовано методи управління каперськими командами;
- розглянуто специфіку образу ворога-іспанця в уявленнях каперів; з'ясовано, що англійські капери невірно тлумачили іспанське поняття «корсар», що приводило до ескалації взаємних конфліктів;
- спростовано наявну в історіографії думку, що іспанці завжди страчували полонених каперів або ув'язнювали їх на довічний термін;
- спростовано наявну в історіографії концепцію «чуттєвої культури» каперів.

Практичне значення дослідження. Одержані в дисертації результати можна використовувати в узагальнюючих дослідженнях і наукових посібниках з історії Європи Середніх віків і Нового часу, історії культури, історії права, історичної психології, у спецкурсах з морської номінації. Дисертаційні матеріали можна використовувати у викладанні курсів за названими дисциплінами. Крім того, вони можуть бути корисними у створенні і поповненні відповідних сайтів у системі Інтернет.

Апробація результатів дослідження. Зміст і основні результати було обговорено на засіданнях кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, а також було апробовано на наукових конференціях у формі доповідей: на Міжнародній науковій конференції «Одеські читання: актуальні проблеми історії, археології і етнології» (м. Одеса, 6–7 лютого 2009 р.), «Одеські читання: актуальні проблеми історії, археології і етнології» (м. Одеса, 28–29 січня 2010 р.); Міжнародній науковій конференції «Белгородський діалог – 2009» (м. Белгород, 10 квітня 2009 р.), «Белгородський діалог – 2010» (м. Белгород, 15–16 квітня 2010 р.); Міжнародній науковій конференції «Каразінські читання – 62» (м. Харків, 24 квітня 2009 р.), «Каразінські читання – 63» (м. Харків, 23 квітня 2010 р.); Міжнародної наукової конференції «IX Читання пам'яті професора П. О. Каришковського» (м. Одеса, 11–13 березня 2011 р.).

Публікації. Результати дослідження відображені в 19 одноосібних наукових публікаціях, із яких 8 наукових статей вміщено у фахових виданнях та в матеріалах закордонної міжнародної конференції.

Структуру роботи визначають її мета й завдання. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, бібліографії (357 позицій), 8 додатків. Обсяг дисертації – 228 сторінок, із них основного тексту – 174 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано вибір теми дисертації, її актуальність, зв'язок із науковими програмами та планами, сформульовано мету й завдання роботи, визначено об'єкт, предмет, методологічну основу й методи дослідження, розкрито наукову новизну, теоретичне і практичне значення одержаних результатів.

Перший розділ «Історіографія, джерела, методологія й методи дослідження» присвячено встановленню коректних дефініцій, огляду й аналізу джерельної бази та наукової літератури.

Основні матеріали надані Бібліотекою Конгресу США, електронними бібліотеками («Internet Archive», «Questia», «Jstor.org», «Google Books», «Nathi. Trust», «Europeana.org», «British history online», «Canadiana.org», «bib.cervantesvirtual»), Британським національним архівом, Центральною науковою бібліотекою ХНУ ім. В. Н. Каразіна, Харківською державною бібліотекою імені В. Г. Короленка.

Дефініції. Враховуючи етимологію та дані джерел, можна погодитися з тими дослідниками, які стверджують, що в Англії «letter of reprisals» (право на відплату через пограбування співвітчизників зловмисника) і «letter of marque» (право напасти на всіх ворогів королівства під час війни) були синонімами, а каперство спиралося виключно на право репресалії (відплати), виконуючи разом із тим бойові функції «флоту приватних сил» (Е. Стетхем, К. Ендрюс, Н. Роджер, Дж. Епплбі).

Оскільки слово «авантюрист» у XVI ст. було полісемантичним, доречно використовувати саме «капер», яке, у значенні голландського патенту на каперство (kaperbrief), вже було відоме англійцям XVI ст. Тому це слово коректніше за термін XVII ст. «приватир». Не доцільно використовувати номінації «корсар» (XVI ст. мало інше значення), «морський пес» (надміру експресивне словосполучення). Не можна погодитися з тією думкою, що «капер» і «пірат» є синонімами, бо це, хоча й дуже близькі, але все ж дві різні правові оцінки.

Історіографія. Слід відзначити, що спеціальних, комплексних, узагальнювальних досліджень саме структур повсякдення англійських

каперів на сьогодні немає. Втім, за XIX–XXI ст. вийшли роботи, в яких порушувалися окремі питання, пов'язані з предметом дисертаційного дослідження.

В історіографії початку XIX ст. можна виділити дослідження мандрів і географічних відкриттів (Дж. Барні, Т. Соузі, К. Джонстоун), історії морської військової справи (Дж. Кемпбел, Р. Соузі), біографії Френсіса Дрейка (Дж. Кемпбел, Дж. Берроу). Дослідники вирішували окремі питання щодо навігації, картографії, озброєнь. Майже всі вони спиралися головним чином на наративні джерела, застосовуючи при цьому метод «вживання в історичну епоху».

У другій половині XIX ст. – на початку XX ст. з'явилися узагальнююча праця (М. Оппенгейм). Її автор, вочевидь, підсумовував факти, широко залучаючи актовий матеріал. При цьому ним уперше були комплексно досліджені деякі питання стосовно повсякдення каперів.

Між тим романтично налаштовані історики Д. Є. Фроуд, Є. Гільят, В. Вуд закликали до вивчення біографій каперів-героїв. Повсякдення сприймалось ними насамперед як соціальна реальність каперської еліти, очищена від політичної історії.

З кінця 1950-х рр. працював К. Ендрюс, який змістовно висвітлював юридичну організацію каперства, прибутки від нього, схарактеризував дисципліну, каперські «барки», уклав список їхніх імен, походження і кар'єру каперських капітанів, назвав нові імена найбагатших організаторів. На початку 1980-х рр. саме він почав закликати дослідників звернути увагу на безіменних моряків. Одночасно Т. Ребб, вивчаючи фінансові структури, підрахував внески у каперські експедиції, роль у спорядженні регульованих і пайових компаній. Цією проблематикою також займалися М. М. Яброва і В. В. Штокмар.

У радянській історіографії більше цікавилися організацією капіталу, а також експедиціями, що мали значення у розвитку колоніалізму (Є. В. Тарле, М. М. Яброва, В. В. Штокмар, Я. М. Свет, К. В. Малаховський).

У 1990-х рр. Н. Роджер переглянув деякі усталені в науці думки стосовно каперства, зокрема спростував думку про те, що капери частіше вели бій на відстані, активно використовуючи гармати. На початку 2000-х рр. він висунув концепцію про каперів як специфічний «флот приватних сил».

Позитивізм, вочевидь, притаманний роботі Е. Констема і Е. Мак Брайда, яка містить опис раціону, одягу, озброєнь тощо.

Імовірно, під впливом «Школи Аналіз» Ш. Е. Фері, Дж. Епплбі звернулися до вивчення морської субкультури англійців XVI ст., зокрема каперів.

На сьогодні В. К. Губарев дослідив біографії окремих видатних каперів, а О. Б. Дьомін висвітлив організацію, таємні й явні відносини між каперами і їхніми політичними покровителями, спробував реконструювати професійний характер каперів.

Джерела. Дисертаційне дослідження побудоване переважно на даних письмових джерел із залученням матеріалів підводної археології.

Наративні джерела: особисті щоденники (Френсіс Флетчер, Річард Медокс, Джон Уолкер), за якими можна дослідити статус корабельних капеланів серед каперів, раціон на кораблях, морські звичаї; записи мандрівників (Уолтер Релі, Йохан Хойген ван Лінсхотен) містять інформацію про стан мореплавства, військової справи, ставлення каперів до ворогів; мемуари (Річард Хокінс), трактати (Уільям Монсон, Джон Янг), джерела особливого походження (Річард Хаклюйт-молодший, Семюель Перчес) корисні для відтворення матеріального укладу та картини світу каперів.

Утім, ускладнює дослідження те, що в названих джерелах відбиті погляди лише професійної еліти й духовенства. Крім того, більшість їх припадає на 80–90-ті рр. XVI ст.

Публічно-правові акти: «Чорна книга адміралтейства» («закони Олерона») й кодекс консулату Барселони мають інформацію про правову організацію каперства. Їх доповнює діловодна документація, зокрема репресальні свідчення й королівські накази. Слід відзначити, що звіти і вахтові журнали каперів не мали визначеного формуляру, тому вони інформативні щодо уявлень і міжособистісних стосунків. Про повсякденні роботи у портах Англії свідчать акти магістрату Плімуту, про родинні зв'язки — церковні реєстри Лондона (щоправда, тільки стосовно заможних моряків).

Судово-слідчі документи: протоколи адміралтейства дозволяють уявити біографії окремих каперів, дисципліну, озброєння, звичаї. Їх доповнюють документи братства Святої Трійці, протоколи інквізиції, свідчення полонених.

Загалом актові джерела дозволяють уявити кількість каперів, організацію експедицій, дисципліну, мореплавство, військову справу, розміри здобичі, судовий раціон. Однак вони не завжди інформативні щодо побутового середовища й уявлень.

Реконструювати побут допомагають дані підводної археології (речі з «корабля Грешема»; корабля, знайденого поблизу Олдерні), а географію каперства – свідчення картографії (Нікола ван Сіпе, Річард Хаклюйт-молодший, Семюель Перчес, Роберт Адамс, Хулсіус Левінус).

Методологія й методи дослідження. Методологічною основою дослідження стали концептуальні засади Школи «Анналів» з опорою на трактовку Ф. Броделя. Підходами до розв'язання проблеми є цивілізаційний, антропологічний, сцієнтистський. Їм відповідають принципи історизму, об'єктивності, проблемності, предметності, системності, багатофакторності, міждисциплінарності, інтерсуб'єктивності. Основними методами роботи є історико-генетичний, ретроспективний, проблемно-хронологічний, синхронний і діахронний, мікроаналіз («щільний опис»), історико-порівняльний.

Другий розділ роботи «Матеріальний уклад англійських каперів другої половини XVI ст.» присвячено дослідженню структур матеріального світу.

У першому підрозділі «Організація каперської справи» розглянуто організаційні підвалини каперства. Вочевидь, головні бази каперів розташовувалися на південному заході Англії, поблизу основних морських комунікацій. При цьому за англо-іспанської війни головний центр поступово зміщувався із провінцій до столиці. За морем капери мали так звані дикі стоянки, але спеціальних баз не влаштовували (окрім «порту фазанів» у Панамі 1572 р. і, можливо, колонії на острові Роанок 1585–1586 рр.). Повсякденні роботи в порту та на стоянках залишалися незмінними протягом усього періоду. У 1560-х рр. каперів налічувалось приблизно 21 000–30 000 осіб (17–20 % від усіх міщан), на початок XVII ст. – майже 50 000 осіб (8 %). Вік каперів у середньому сягав 21 року. Разом із тим у пошуках вигідних контрактів капери, як інші моряки, часто подорожували від порту до порту, переходили з корабля на корабель. Найм у команду проходив за згодою сторін. При цьому моряки могли отримувати значний аванс. Організатори намагалися наймати досвідчених і міцних людей, а не всіх охочих, надавали перевагу англійцям. Серед каперів формувалася професійний прошарок.

Право на відсотки зі здобичі не завжди мав лорд-адмірал, як це часто показується в історіографії, іноді їх збирали окремі лендлорди, судові інстанції зі звичаєвого права. Через цю десятину часто виникали суперечки. У цей період поширюється нова форма організації капіталу – пайові компанії, що знижувало фінансові ризики. Великими організаторами були купці

(особливо із Лондон-Сіті), джентрі, аристократи, королева (зазвичай кількість її кораблів в експедиціях не перевищувала 30 %). Через коливання цін спорядження могло відбуватися одразу в декількох портах. Після 1579 р. перед виходом у море каперському капітану слід було мати крім репресального посвідчення офіційний пропуск від державної і міської влади, а після 1585 р. ще й вносити значну заставу на знак того, що він не займатиметься розбоєм. Утім, такі заходи держави майже не стримували піратство.

У другому підрозділі *«Особливості мореплавства»* з'ясовано стан мореплавства. Каперські кораблі – зазвичай прості купецькі судна – не мали усталеної класифікації. Часто їх називали барками (водотоннажність 50 – більше 100 тонн). З посиленням заморської експансії кількість великих кораблів зростала. Разом із тим кораблі не несли надто високих надбудов, що прискорювало хід, але ускладнювало абордаж. Усі кораблі були включені в систему символів. Зокрема, саме в навіїнімах простежується намагання через номінацію наділити корабель удачею і швидкістю. Така номінація була незмінною протягом усього XVI ст. і притаманною не тільки каперським кораблям. Навчання морській справі ґрунтувалось на практиці, для офіцерів воно могло проходити під наглядом майстра. Ймовірно, учнів називали «youngers», недосвідчених моряків іноді – «sailors», досвідчених же – «mariners». Починали вчитися у віці 12–17 років, навчалися протягом 7–12 років, що було притаманне не лише каперам. Далекі експедиції каперів часто прокладали іспанські і португальські лоцмани, іноді полонені. Втім наприкінці XVI ст. англієць-капер Джон Девіс написав перший підручник із навігації, винайшов квадрант. Серед інструментів були також популярні астролябія, компас, карта. Глобусом англіїці майже не користувалися. Кораблі не могли ставати в бейдевінд, їх надто легкі якорі часто губилися, щогли й кермо ламалися. Вочевидь, під час шторму мореплавці різними способами зменшували вітрильність корабля і відводили його якнайдалі від берега.

Судові роботи організовували за вахтами по чотири години кожна (50 % моряків працює, 50 % – відпочиває). Під час стоянок капери кренгували і конопатили корабель, проводили «gumming» (санітарні роботи), запасали їжу, воду й дрова.

У третьому підрозділі *«Військова справа»* висвітлено, що капери, як «флот приватних сил», використовувались державою в операціях нападу (включаючи превентивні) і захисту; у транспортуванні бойових сил.

Військову інформацію капери передавали через послання, які заховували на стоянках. Протинини дізнавалися у зустрічних кораблів, ловців перлів, біглих негрів, аборигенів і полонених, але розвідку майже ніколи не проводили. На відміну від королівського флоту, що мав бронзову артилерію, на каперських кораблях були поширені чавунні гармати (особливо напівкулеврини), оскільки вони були дешевими і, до того ж, їх виготовляли в Англії з місцевої сировини. Капери віддавали перевагу тактиці абордажу, яка дозволяла зберегти здобич неушкодженою. Гармати ж використовували як психологічну зброю та в церемоніалі. Починаючи з 1560–1570-х рр. англійці дедалі частіше діяли в консортах із французькими гугенотами і голландськими кальвіністами. Наслідуючи їх, вони почали перехоплювати судна, що відставали від іспанських флотилій, нападати на міста й фортеці. Крім того, англійці влаштовували засідки у Новому Світі, співпрацюючи з неграми-сімаронами і дещо менше із індіанцями. Бойова символіка включала чорні і червоні прапори – символи «смертельної» війни, білі прапори – символи миру. У ближньому бої користувалися сокирами, протазанами, піками, палицями, луками, мушкетами, аркебузами і каліверами.

У четвертому підрозділі «Каперська здобич» проаналізовано фінансові підвалини каперства. Найчастішою каперською здобиччю були цукор, шкіра, вино, риба, дерево бразил і кампешеве, бавовна. Поодинокими були випадки захоплення товарів з Індії, оскільки їх перевозили достатньо потужні португальські караки. Дуже великою вважалась здобич на суму 16 000 фунтів стерлінгів, винятковою – 150 000 фунтів стерлінгів. Потребує подальшого дослідження питання про великі прибутки від каперів для Англії XVI ст., а саме слід підрахувати збитки від невдалих експедицій і відповідних нападів іноземних каперів. Під час розділу здобичі насамперед враховувалась посада члена команди. Водночас не рідкісними були злочини серед каперів, конфлікти із владою.

У п'ятому підрозділі «Побутове середовище англійських каперів» з'ясовано, що капери не мали уніформи, хоча іноді одягали лібреї своїх покровителів, обличчя могли розмальовувати червоною та чорною фарбами. Офіцери розташовувались на кормі, команда – на палубах і баку. Офіцери мали металевий посуд, спали в ліжках; моряки їли з дерев'яного посуду, спали на підлозі. Однак у другій половині XVI ст. моряки вже могли відпочивати в гамаках, що поліпшувало гігієну, одночасно відбиваючись на їх уявленнях про комфорт. Приватні організатори піклувалися про своїх підлеглих. Підтверджує це й те, що на королівських же кораблях гамак було

запроваджено значно пізніше (1598 р.). Великі речі знаходилися у трюмі, менші – на нижній палубі, через що каперський корабель мав більшу стійність, зменшувався ризик бунтів, оскільки зброя зберігалася окремо від ядер і пороху. Основний раціон не був оригінальним. Він містив в'ялене м'ясо, рибу, сухарі-бісквіти, сир (з другої половини XVI ст.), горіхи, олію, пиво й вино. Через експансію в західному напрямку з'являлися екзотичні продукти (банани, маїс, картопля, маніок тощо). Втім, провіант, як і час експедиції, було неможливо розрахувати із точністю, продукти псувалися – все це іноді призводило до голоду й спраги. До того ж часто бракувало вітамінів. Через усе це капери мусили займатися полюванням, збиральництвом, рибальством і відбирали їжу із зустрічних кораблів. Саме від хвороб вмирало найбільше моряків (цинга, бері-бері, дизентерія, висипний тиф, чума, сильні харчові отруєння, малярія, жовта лихоманка, венеричні хвороби). Тому керівники піклувалися про гігієну (проведення «gummaging», запасання милом) і медицину (залучення лікарів). Лікування включало традиційні методи: кровопускання, очищення шлунку, дієту на свіжому м'ясі, мазі, примочки, настоянки тощо. Втім, на відміну від офіцерів, моряки не мали належних умов для лікування.

Третій розділ роботи «Категорії картини світу слизаветинських каперів» присвячений дослідженню уявлень і міжособистісних стосунків англійських каперів.

У першому підрозділі *«Сприйняття часу і простору»* з'ясовано, що капери уявляли час циклічним. При цьому минуле ставало джерелом прикладів для людей сучасності і майбутнього. Моряки сприймали час і простір у єдності, якщо не одним цілим. Одиницею робочого часу була вахта (чотири години) та склянка (30 хвилин). Пісня (шенті) як ритм була складовою більше праці, ніж відпочинку, котрий присвячували сну. Разом із тим були й інші ритми: гедонічний (від обіду до вечері), природний (зміна дня й ночі).

Час хвороби міг сприйматися моряками як продовження часу робочого. Звичайно, у в'язниці час ставав для них дуже повільним.

Простір вимірювали градусами та хвилинами, морськими лігами та милями, за дальністю пострілу. Орієнтувалися по сторонах Світу. Берег притягував каперів своїми ресурсами, але, разом із тим, земля й море здавалися небезпечними, тривожними та пов'язаними із трудовими буднями.

У другому підрозділі *«Професійний жаргон англійських каперів»* розглянуто мовні особливості цієї групи. Жаргон каперів мав багато

архаїчних слів і зворотів (особливо старих англосаксонських) і являв собою суміш північноєвропейських і середземноморських діалектів. Другою половиною XVI ст. відзначені запозичення із іспанської і індіанської мов, що характеризували нові реалії («hurricane» (буревій), «hammock» (гамак), «canoe» (каное), «breeze» (бриз), «launch» (ланча). Не можна погодитися із думкою дослідників про те, що морська мова була завжди точною, її слова ніколи не мали двох смислів. Вочевидь, мова каперів збагачувалася словотворчістю й мала експресивний характер.

У третьому підрозділі «Міжособистісні стосунки» проаналізовано загальне ставлення каперів до соціального оточення та їхні уявлення про нього.

Каперська група мала ієрархію, в якій еліта відрізнялася від більшості показними моральними установками, усвідомленням себе як «nobles» у традиційному сенсі цього слова (людьми, що здобувають честь, не втрачаючи репутації заради наживи), більш міцними зв'язками із сухопутним населенням. Еліта протиставляла себе більшості. Така поляризація відрізняла каперів від групи тих ізгоїв і ренегатів, які займалися виключно піратством.

На каперських кораблях відчувався брак дисципліни. Не було розроблено авторитарних методів керівництва, через що еліта мусила йти на компромісний діалог із командою. Капітани могли спиратися на переконання (іноді обіцяючи команді велику здобич), гру, особистий авторитет у питаннях навігації та релігії, усіляко підтримувати взаємну повагу і репутацію порядного чоловіка. Більшість каперів не шанувала владу, яка стягувала з них портові збори, втручалася в розподіл здобичі.

У другій половині XVI ст. головними супротивниками англійців були іспанці, тому формувалися уявлення про ворога-іспанця (іспанці – жорстокі, брехливі, підступні, але слабкі). Капери не завжди вбивали полонених, як це іноді стверджується в історіографії. У західній Атлантиці вони частіше відпускали їх на волю, залишаючи декількох задля викупу, але могли й катувати, щоб дізнатися де сховані скарби, й вбивати з метою помсти. На ставлення каперів до іспанців впливали хибні чутки про те, що іспанці завжди катують і страчують полонених корсарів. Слово «корсар» англійці вважали синонімом до слова «пірат», тоді як серед іспанців воно мало ширше значення.

Звичайний капер не мав домівки, родини, постійних друзів. Одружувалися лише заможні моряки. Втім, деякі капери укладали шлюби з іспанками й індіанками в колоніях, випадаючи зі свого соціального

середовища. Відсутність жінок на кораблях призводила до збочень. Разом із тим посилювалися дружні зв'язки, які порушувалися після експедиції через те, що моряки розходилися по різних містах і кораблях.

На дозвіллі капери віддавали перевагу азартним іграм у карти і кості, що викликало незадоволення в капітанів, а також полюванню, стрільбі по мішенях. Справжнім лихом на кораблях було пияцтво, яке ще й підігрівалося святковими банкетами. Еліта мала більший вибір щодо розваг і заохочувала моряків до колективних рухливих та силових ігор, що гуртували колектив.

У четвертому підрозділі *«Релігійні уявлення англійських каперів»* досліджено їхнє релігійне світобачення. Більшість каперів, принаймні офіційно, були вірними англіканській церкві, але могли сприймати ідеї кальвінізму від своїх голландських і французьких союзників. Немає підстав вважати, що світогляд каперів мав мирську сутність. У його основі були індивідуальні переживання, оскільки священики рідко служили на кораблях, через що їхнє втручання в духовний світ моряків було мінімальним. Утім, пояснюючи буття, англійські капери спиралися на креаціонізм, провіденціалізм (часто поєднаний з уявленнями про фортуна), віру в благовоління Бога. Через накладання Папою інтердикту на Англію й чутки про те, що Папі та іспанцям допомагає диявол (*«Чорна легенда»*), мало місце негативне ставлення до католиків. Іноді капери навіть руйнували католицькі храми й паплюжили святині. Разом із тим створювались умови для усвідомлення моряками винятковості англійського народу.

У висновках підбито підсумки дослідження.

Проведене дослідження показує розвиток матеріального укладу й картини світу англійських каперів. В умовах англо-іспанської війни (1585–1604 рр.) і початкової колоніальної експансії каперські плавання до Нового Світу почастішали, отже загалом збільшилися ризики, що були пов'язаними з подоланням значних відстаней морем. Це, безумовно, призводило до наступних змін: з'явилася нова форма організації капіталу (пайові компанії); до кінця XVI століття зросла кількість великих кораблів (понад 100 тонн), що могли вмістити достатню кількість припасів; проблему збереження здоров'я намагалися розв'язати введенням гамака; наприкінці XVI ст. в навігації були винайдені нові інструменти (квадрант, компас Роберта Нормана), що дозволяли прокладати короткий і ефективний курс, скорочуючи час плавання. Із підвищенням зацікавлення королеви і великого купецтва центр змістився із провінції до столиці.

Контакти з культурами Нового Світу відбилися на уявленнях каперів про комфорт, їх смакових вподобаннях (споживання нових продуктів – маніоку, маїсу, картоплі, тютюну тощо), розширювали кругозір. Останнє було відображено мовою – вербальним кодом картини світу. У жаргоні з'явилися поняття, що характеризували нові реалії («гамак», «ураган», «каное» тощо) Побутове середовище на суднах каперів змінювалося швидше, ніж на королівських кораблях.

Помітні трансформації у моральних рисах, пов'язаних із релігійними переживаннями. Умови Реформації, відлучення англійців від католицької Церкви, війни з «папістами», зазвичай відсутність на кораблях священників – усе це привертало до індивідуального осмислення віри. Поведінка каперів не завжди відповідала біблійним заповідям, але трактувати це як прояв мирського розуміння світу не можна, оскільки у джерелах очевидним є усталене релігійне світобачення, що спирається на креаціонізм, провіденціалізм, надію на благовоління Бога.

Після 1568 р. професійна еліта намагалася нав'язати більшості уявлення про іспанця-ворога як морального антипода, якого не слід поважати, що, ймовірно, спричиняло ескалацію кровавого конфлікту.

З іншого боку матеріальний уклад і картина світу каперів залишалися незмінними у більшості своїх елементів.

Бази знаходились в Англії. Конструкція кораблів повільно змінювалася, але «доба вітрильного й гребного флотів» тривала, відповідно, суттєво не змінювалися просторові умови на кораблі, влаштована для вітрильних і гребних суден інфраструктура портів, характер робіт (у порту, на стоянках, на борті); помітно не поліпшувалися умови і методи зберігання припасів на кораблі, через що під час експедиції для каперів були звичайними рибальство та полювання, обмін і «роверство».

У каперів, як у моряків королівського флоту та у деяких інших соціальних груп, були традиційні методи навчання морській справі (навчання індивідуальне, засноване на практиці).

Наприкінці XVI ст. англійське каперство, на відміну від голландського, спиралося тільки на старе репресальне право.

Щоб не зашкодити здобичі, капери продовжували використовувати в бою традиційну тактику абордажу. При цьому технічні можливості у другій половині XVI ст. дозволяли вести морський бій, спираючись на вогонь корабельної артилерії. Капери користувалися, головним чином, традиційним озброєнням (луками, сокирами, протазанами, кийками, мечами), не

відрізняючись цим від моряків королівського флоту, солдатів і ополченців. Гармата ж була більше психологічною зброєю. Частіше ця зброя виконувала церемоніальні функції.

Зовнішній вигляд каперів другої половини XVI ст. незначно змінився порівняно з минулим. Часом одяг (ліврея) ставав ознакою того, що капер є слугою свого покровителя. У цьому помітно вираз традиційної середньовічної культури. Притаманний їй символізм кольорів, знаків і слів простежується в навіюнімах, прапорах, морському церемоніалі, поведінці стосовно ворогів.

Крім цього, на світобачення значно впливали чутки і фантазії (вигадки про морських монстрів, «чорна легенда» про жорстокість іспанців, упередження щодо аборигенів).

Деяка ізолюваність моряків від берегових мешканців була причиною того, що морський жаргон як знакова система картини світу зберігав багато архаїчних слів і зворотів.

Необхідність підтримувати добру репутацію серед моряків, частково різне соціальне походження еліти, ймовірно, обумовили те, що уявлення еліти про знатність відрізнялися традиційністю («nobles» асоціювали з доблесними вчинками, а не з соціальним статусом).

Свавілля проявлялося у заворушеннях, поганій дисципліні, дрібних крадіжках, приховуванні здобичі від товаришів. Компромісний діалог між елітою і більшістю був відповіддю на поведінку останніх. Добрий капітан міг звертатися із повагою до членів команди, задовбрювати моряків дарунками, удаватися до ігрових методів, славити себе як знавця навігації. За відсутності поваги до капітана команда могла залишити того без здобичі.

Злодійства серед каперів вказують на актуалізацію одного з моральних принципів – егоїзму, пов'язаного з непомірним бажанням споживати. Підставою для цього могли бути соціальні умови – відсутність у багатьох каперів домівки, родини та дітей. Цілком імовірно, що більшість навіть не сподівалася на облаштування сімейного життя. До того ж через постійні міграції моряків від порту до порту, з корабля на корабель, навіть зв'язки міцної дружби, виникаючи, залишалися швидкоплинними.

Такі умови не сприяли посиленню любові до рідного краю й народу, особливій відданості королеві. Разом із тим Реформація й боротьба з «папістами» спричиняли осмислення англієцями своєї винятковості.

Психологічному портрету каперства властиві індивідуальність, емоційність, дратівливість, іноді депресія й неуважність. Немає підстав

вважати, що цей портрет – набір імпульсів, що впливали на поведінку простого капера, – помітно змінився в другій половині XVI ст., при тому, що, вочевидь, мали місце нові уявлення.

Все це відповідало уявленням про циклічність часу, з опорою на приклади із минулого.

Загалом простежуються сфери існування направлені на підтримку традиційного мислення.

Таким чином, повсякдення англійських каперів другої половини XVI ст. постає як повільно змінювана структура, яка в матеріальному укладі й на рівні картини світу поділялася на елітну й масову сфери, однак не виключала соціалізацію еліти. В укладі каперів зміни зачіпали в основному стосунки навколо капіталу, але могли відбиватися й на уявленнях про комфорт, смак і гігієну. Картина світу відзначена трансформаціями у світобаченні, пов'язаними із розвитком індивідуального розуміння віри і патріотизму.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНО У НАСТУПНИХ ПУБЛІКАЦІЯХ АВТОРА:

1. Пастушенко А. А. История форта «Каролина», или еще одна глава в истории пиратства Нового Света (1564–1565 гг.) // *Stratum Plus. Культурная антропология и археология: причерноморские этюды* / под ред. М. Е. Ткачука. – СПб.; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2009. – С. 430–438.
2. Пастушенко А. А. О морском разбое французов в Вест-Индии (1528–1559 гг.) / А. А. Пастушенко // *Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник*. – 2009. – Вып. 8. – С. 185–193.
3. Пастушенко А. А. О призовом праве Англии во второй половине XVI в. / А. А. Пастушенко // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. – 2011. – № 965. – Вип. 42: Історія. – С. 59–65.
4. Пастушенко А. А. О специфике толкования каперства в раннее Новое время / А. А. Пастушенко // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. – 2010. – № 908: Історія. – Вип. 42. – С. 188–198.
5. Пастушенко А. А. О функции игры в жизни пиратов западной Атлантики в XVI–XVIII вв. / А. А. Пастушенко // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. – 2009. – № 852. – Вип. 41: історія. – С. 64–75.

6. Пастушенко А. А. Об отношении к французским пиратам в «Historia del Mondo Nuovo» / А. А. Пастушенко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць / вид. ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2009. – Вип. 12. – С. 84–91.
7. Пастушенко А. А. Об оценке репутации пирата в западноевропейском обществе (XVI в.) / А. А. Пастушенко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць / вид. ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2008. – Вип. 11. – С. 49–57.
8. Пастушенко А. О. Про «земне і небесне» у моралі видатних піратів Англії (XVI ст.) / А. О. Пастушенко // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харк. Нац. Пед. Ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2008. – Вип. 32. – С. 29–35.
9. Пастушенко А. А. История форта Каролина (1564–1565 гг.) // Історичний вісник: збірник наукових праць. – Донецьк, 2010. – Вип. 1. – С. 87–93.
10. Пастушенко А. А. Любовь Джона Оксенхама и испанской леди (1575–1577 гг.): вымысел или реальность // Проблемы российской и всеобщей истории: белгородский диалог – 2010 (г. Белгород, 15–16 апреля 2010 г.) / под ред. С. Н. Прокопенко. – Белгород, 2010. – С. 61–66.
11. Пастушенко А. А. О «земном и небесном» в морали знаменитых пиратов Англии (XVI в.) // Европа: международный альманах / под ред. С. В. Кондратьева. – Тюмень, 2007. – Вип. 7. – С. 50–57.
12. Пастушенко А. А. О добыче каперов Англии во второй половине XVI в. / А. А. Пастушенко // Древнее Причерноморье. Выпуск IX / Под ред. И. В. Немченко. – Одесса: ФЛП «Фридман А. С.», 2011. – Вип. 9. – С. 390–397.
13. Пастушенко А. А. О составе корабельных команд и причинах корабельных бунтов в Англии XVI в. // Проблемы российской и всеобщей истории: белгородский диалог – 2009 (г. Белгород, 10 апреля 2009 г.) / под ред. С. Н. Прокопенко. – Белгород, 2009. – С. 80–84.
14. Пастушенко А. А. Французские корсары в бассейне Карибского моря (1528–1559 гг.) // Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології / вид. ОНУ імені І. І. Мечникова. – Одеса, 2009. – С. 272–276.
15. Пастушенко А. А. Экономические особенности пиратства в Атлантике XVI – первой половины XVII вв. // Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології / вид. ОНУ імені І. І. Мечникова. – Одеса, 2010. – С. 232–235.

16. Пастушенко А. О. Про пов'язані з дефініціями методологічні проблеми в дослідженнях історії колоніального піратства XVI ст. // Методичний вісник історичного факультету / вид. ХНУ імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2007. – № 6. – С. 71–75.
17. Пастушенко А. А. Об организации экипажей каперских кораблей республики Объединенных провинций (1566–1609 гг.) // Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 63-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 23 квітня 2010 р.) / вид. ХНУ імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2010. – С. 267–268;
18. Пастушенко А. А. Об отношении к пиратам в «Historia del Mondo Nuovo», на примере событий 1537 и 1555 гг. // Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 62-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 24 квітня 2009 р.) / вид. ХНУ імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2009. – С. 244–245.
19. Пастушенко А. А. Об оценке репутации пирата в западноевропейском обществе (XVI в.) // Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 62-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 25 квітня 2008 р.) / вид. ХНУ імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2008. – С. 217.

АНОТАЦІЯ

Пастушенко А. О. Англійське каперство другої половини XVI ст.: структури повсякдення – Рукопис

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2011.

У дисертації на основі широкого кола джерел й літератури проаналізовано структури повсякдення англійських каперів, що діяли за правління Єлизавети I Тюдор (1558–1603 рр.). У роботі вперше комплексно розглянуто матеріальний уклад і картину світу каперів, виявлено імперативи їх субкультури. Відзначено, що на фоні загальних економічних, наукових і духовних змін великий шар повсякдення каперів залишався незмінним і спонукав до традиційного мислення. Цій групі була притаманна поляризація, але її еліта могла соціалізуватися. Нечисленні зміни були пов'язані з раціональною ініціативою організаторів, торкаючись організації експедицій, менше – мореплавства, побутового середовища. Показано, що

психологічному й моральному портрету каперства були властиві індивідуальність, емоційність, дратівливість, іноді депресія й неухважність. Світогляд ґрунтувався на креаціонізмі, провіденціалізмі (разом з увчленнями про фортуна), вірі в благовоління Бога. У тісному зв'язку з релігійними конфліктами мало виникати і розвиватися почуття патріотизму, що ґрунтувалося на усвідомленні винятковості англійського народу.

Ключові слова: каперство, приватирство, піратство, корсарство, повсякдення, королева Єлизавета Тюдор, Атлантика.

АННОТАЦІЯ

Пастушенко А. А. Английское каперство второй половины XVI в.: структуры повседневности.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – Всемирная история. – Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина. – Харьков, 2011.

В диссертации на основе широкого круга источников и литературы проанализированы структуры повседневности английских каперов второй половины XVI в. В работе были впервые комплексно рассмотрены материальный уклад и картина мира каперов, выявлены императивы субкультуры. Выяснено, что значительный пласт повседневности каперов оставался неизменным, располагая к традиционному мышлению. Статика прослеживается в развитии инфраструктуры баз, их дислокации, работах в порту, на стоянках и плавании, промыслах в экспедиции, методах обучения, правовой организации, досуге, символизме цветов, знаков и слов, в одежде, утвари, обычном рационе, пространственных условиях на корабле, методах лечения болезней и даже отчасти вооружении, а также боевой тактике абордажа. Жаргон как знаковая система картины мира также включал много архаичных слов и оборотов. На понимание мира и оценки врагов значительно влияли слухи и фантазии.

Каперской группе была свойственна поляризация, которая не исключала социализацию элиты. При этом представления элиты о знатности отличались традиционностью, – «nobles» асоцііровалося с доблестными поступками, а не с соціальним статусом и происхождением, как уже было принято в Англии конца XVI в. После 1568 г. элита навязывала большинству представления о враге-испанце, акцентирова на его коварстве, лживости и слабости.

Изменения в жизни английских каперов сводились к тому, что в снаряжении экспедиций появилась новая форма организации капитала (акционерные общества), финансовый центр каперства сместился из провинций в столицу (в Сити Лондона). К концу века выросло количество каперских кораблей водоизмещением больше 100 регистровых тонн. В целях улучшения гигиены на кораблях был введен гамак, иногда в питании появлялись новые продукты (маниок, маис, картофель, табак) – это не могло не отразиться на представлениях о комфорте и вкусовых предпочтениях. В навигации к концу века Джон Девис изобрел квадрант, который помогал проложить короткий и эффективный курс, что сокращало время плавания. В жаргоне появились новые заимствования из испанского языка, а также понятия, характеризующие реалии Нового Света.

Просматриваются трансформации в нравственном облике каперов, связанные с их религиозными переживаниями. В источниках видно сложившееся религиозное мировоззрение, опирающееся на веру в креационизм, провиденциализм и надежду на благоволение Бога. Индивидуальному осмыслению веры способствовало отсутствие на кораблях священников.

Своеволие каперов проявлялось в беспорядках, плохой дисциплине, воровстве у членов команды, мелких грабежах, утаивании добычи. Компромиссный диалог между профессиональной элитой и простыми каперами был ответом на поведение последних. Капитан мог обращаться с уважением к членам команды, задабривать моряков подарками, прибегать к игровым методам управления. Имело значение, чтобы команда считала своего капитана лидером, компетентным в профессиональном отношении.

Преступления среди каперов также выражают актуализацию одного из нравственных принципов – эгоизма, сопряженного с неумеренным желанием потреблять. Основанием к этому могли служить социальные условия – отсутствие у многих каперов «дома», семьи, детей и постоянных друзей. Ввиду таких условий сложно представить, чтобы заурядные каперы чувствовали привязанность к родному краю и народу, некую особую преданность королеве. Впрочем, в тесной связи с религиозными конфликтами могло возникать чувство патриотизма, основанное на понимании исключительности английского народа.

Ключевые слова: каперство, приватирство, пиратство, корсарство, повседневность, королева Елизавета Тюдор, Атлантика.

ANNOTATION

Pastushenko A. A. English privateering in the second half of 16th century: structures of daily life. – Manuscript.

Dissertation for a candidate degree of historical sciences by specialty 07.00.02 – World history. – V. N. Karazin Kharkiv University, Kharkiv, 2011.

In the dissertation on the basis of a wide complex of sources and the scientific literature everyday life of English privateers (1558–1603) is analyzed. It was found a substantial part of privateers' daily life was invariable, which disposed to some traditional thinking. It was shown the group of privateers was polarized, but it did not exclude a socialization of their elite. It was considered that not numerous changes in daily life touched organization of voyages, to a lesser extent navigation and living environment.

Psychological and moral image of Elizabethan privateers included individuality, emotionality (especially passion), irritability, sometimes depression and absent-mindedness. It is clear the terms disposed English privateers to individual understanding the faith.

Ordinary privateers did not feel patriotism. Nevertheless this aspect could change under the influence of Reformation and the struggle with «papists».

Key words: caper, privateering, piracy, corsair, everyday life, Queen Elizabeth Tudor, Atlantic.